

УДК 316.613:159.943-051(043.3)

**МАНІПУЛЯТИВНА ПОВЕДІНКА В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ
ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ПРОТИДІЯ ЇЙ**

Вахоцька Ірина, кандидатка психологічних наук, доцентка, доцентка кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ORCID ID: [0000-0002-1611-4059](https://orcid.org/0000-0002-1611-4059)

E-mail: vahocka.irina@gmail.com

Обговорюються узагальнені результати дослідження проблеми стійкості студентів і педагогів до різного роду маніпулятивних впливів в освітньому середовищі. Представлено емпіричні індикатори ступеня вираженості особливостей маніпулятивної поведінки учасників освітнього процесу у закладі вищої освіти. Обговорюються виокремлені домінуючі маркери маніпулятивних проявів в освітніх середовищах. Обґрунтовується підхід до розроблення власне психолого-освітньої протидії жорсткому маніпулятивному впливу.

Ключові слова: *стійкість; маніпулятивні впливи; освітнє середовище; маніпулятивна поведінка; учасники освітнього процесу; заклад вищої освіти; протидія, студенти; педагоги.*

**MANIPULATIVE BEHAVIOUR
IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF A HIGHER EDUCATION
INSTITUTION AND ITS COUNTERACTION**

Vakhotska Iryna, Candidate of Psychological Sciences, Docent, Associate Professor of the Department of Psychology, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

ORCID ID: [0000-0002-1611-4059](https://orcid.org/0000-0002-1611-4059)

E-mail: vahocka.irina@gmail.com

The article discusses the generalised results of the study of the problem of students' and teachers' resistance to various kinds of manipulative influences in the educational environment. The empirical indicators of the degree of manipulative behaviour of participants in the educational process in a higher education institution are presented. The dominant markers of manipulative manifestations in educational environments are discussed. The approach to the development of psychological and educational counteraction to severe manipulative influence is substantiated.

The propensity to manipulate, being a dynamic personal formation, largely reflects the system of value and meaningful orientations of the individual in the process of life. And in this analytical focus, the substantive aspect of the propensity to manipulate, manifested in specific acts of manipulation and instrumental equipment of manipulative behaviour, primarily indicates the manipulator's willingness and ability to work with the processes of meaning-making and goal-setting as significant characteristics of the value-semantic structure of the situation, reflecting the dynamics of the actual sector of the multidimensional world of the potential object of manipulation. Based on the following aspects of the problem of protection against manipulation identified in psychological research as defining: resisting the influence of the manipulator, preventing manipulation, reorienting the manipulator to manifest authenticity and self-actualisation, another approach to the development of psychological and educational counteraction to severe manipulative influence is proposed. It is about purposeful work on the formation of an educational environment with a pronounced humanistic mentality, in which only the formation of stable qualities of the individual mentality of participants in the educational process as the main «psychological tool» to counteract manipulative influences can take place. It seems that the main conditions for the effectiveness of this approach are both the

willingness of teachers to deeply reflect on the current situation in the educational environment of higher education institutions regarding the dominance of certain modes of manipulative behaviour, and the corporate readiness for professional and pedagogical work with the individual mentality of students.

Keywords: *resilience; manipulative influences; educational environment; manipulative behaviour; participants of the educational process; higher education institution; counteraction, students; teachers.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Будучи однією з найважливіших сфер соціального життя сучасної людини, освіта є своєрідним і влучним маркером, що віддзеркалює вплив геополітичних, соціально-економічних катаклізмів і культурних трансформацій на картину світу молоді, яка ще формується. Стрімка і часто неконтрольована поява нових освітніх форматів, що пропонуються молодим людям для самостійного (у т.ч. й альтернативного) вибору, ускладнює, а здебільшого робить практично нездійсненним оперативне відстеження модальності інформаційного впливу. Особливої актуальності набуває завдання створення таких освітніх середовищ, перебування в яких сприятиме формуванню стійкості до зростаючої агресивності маніпулятивної спрямованості інформаційного впливу на свідомість та образ світу учасників освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маніпуляцію як соціально-психологічний феномен у будь-яких своїх видах традиційно розглядають як такий психологічний вплив на адресата, результатом якого є явне або негласне підпорядкування маніпуляторіві, причому у другій стороні взаємодії, як правило, зберігається ілюзія самостійного ухвалення рішень [1; 3 та ін.]. У психологічних дослідженнях показано, що у комунікативних ситуаціях наявність маніпулятивної спрямованості хоча б в одного із партнерів зі спілкування перешкоджає виникненню взаєморозуміння між ними, більш того, незалежно від модальності мотиву (корисливого мотиву або «зادля блага»), маніпулятори здебільшого ясно усвідомлюють соціальну небажаність власної поведінки [2; 4; 5 та ін.]. Достатньо детально вивчено передумови, технології та механізми маніпулятивної поведінки (Г. Шиллер, Е. Шостром, О. Connor, S. Langston, Paine, Riker, Rozenberg, J. Rudinow). Крайньою формою маніпулятивної спрямованості є макіавеллізм як усвідомлене переконання у необхідності прихованого маніпулювання людьми для досягнення особистих інтересів, переваг, вигод тощо. Вивчено психологічні особливості людей із високим рівнем макіавеллізму (М. Ames, R. Christie, F. Geis, A. Kidd, P. Mudrack тощо); зв'язок між маніпулюванням людьми, усвідомленим переконанням у прихованому маніпулюванні людьми та особистими інтересами, перевагами, вигодами тощо; зв'язок макіавеллізму із брехнею і правдою; вікові та гендерні відмінності людей із різним рівнем макіавеллізму (М. Ames, P. Blumstein, A. Cataldi, J. Dietch, D. Domelsmith, A. Kidd, R. Kraut, M. Laupa, J. Price, R. Reardon, D. Wilson).

Виокремлюють різні класифікаційні підстави можливих варіантів маніпуляцій: мішені впливу, якими можуть бути мислення, відчуття, уява, пам'ять, увага; засоби психологічного впливу – маніпуляція образами, конвенційна маніпуляція, операціонально-предметна маніпуляція, експлуатація особистості та маніпуляція духовністю. Важливо зазначити, що модальність маніпулятивної поведінки може бути багатовекторною – у континуумі «просоціальна – асоціальна спрямованість», «усвідомленість – неусвідомленість дій маніпулятора», «цілеспрямованість – ненавмисність використання спеціальних способів маніпуляції».

На особливу увагу заслуговують дослідження маніпуляцій у педагогічному

спілкуванні. Зазначається, що маніпулювання в освітньому середовищі не зводиться сьогодні лише до сфери спілкування вчителя та учнів. Свого роду маніпулятивні системи у різних сферах освіти дозволяють впроваджувати спрямовану, клішовану інформацію, транслювати конкретні аксіологічні настанови, мобілізувати на дії, потрібні маніпуляторів, орієнтувати на некритичне сприйняття того, що повідомляється. Виявлено, що у педагогічній діяльності вчителя можуть бути присутніми різні рівні маніпулювання: маніпулювання громадською думкою; структурними елементами педагогічної діяльності; поведінкою та діяльністю учнів; власними поглядами, оцінками, світоглядними установками в процесі самовиправдання. Причому кожен наступний із виокремлених рівнів є засобом реалізації попередніх. Усе розмаїття маніпулятивних прийомів, які використовуються у професійно-педагогічній діяльності, можна об'єднати у дві групи різномодальної спрямованості, критеріями якої є етичні принципи та моральні норми, а також мотиви та цілі, якими керується суб'єкт впливу: маніпуляції як засіб самоствердження педагогів; маніпуляції як спосіб активізації навчальних і морально-поведінкових дій учнів. Набагато менш дослідженою є проблема готовності студентів до маніпулятивної поведінки, а також стійкість студентів і педагогів до різного роду маніпулятивних впливів в освітньому середовищі.

Мета статті – обговорення та психолого-педагогічної рефлексії зафіксованих емпіричних результатів дослідження ступеня вираженості особливостей маніпулятивної поведінки учасників освітнього процесу у ЗВО.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Основним методом дослідження є теоретична рефлексія. Як метод збору емпіричних даних було використано низку психодіагностичних опитувальників. Оцінювання ступеня вираженості схильності до маніпулювання в учасників освітнього процесу (педагогів, студентів та аспірантів) здійснювали за допомогою методики дослідження макіавеллізму особистості «Мак-Шкала» (Mach-IV Р.Крісті та Ф.Гейс в адаптації В.Знакова). Респондент має висловити міру своєї згоди або незгоди з кожним із них за семибальною шкалою – від «цілком згоден» до «зовсім не згоден». Під час опрацювання оцінки у половині пунктів шкали інвертуються, після чого підраховується сумарний показник макіавеллізму, який є кількісним вираженням схильності до маніпулювання.

Для дослідження ціннісної модальності психологічної готовності викладача до освітньої взаємодії (як значущої складової професійно-педагогічної позиції) було використано прийом первинної експрес-діагностики, що дозволяє реконструювати систему професійних цінностей, яка реально склалася у конкретного педагога.

Для вивчення прояву модальностей маніпулювання в освітній практиці викладачів було застосовано авторський опитувальник, який складався з двох блоків завдань, що передбачали рефлексію викладачів щодо способів впливу на тих, хто навчається, – окремо у власному педагогічному досвіді і у спостереженнях за досвідом колег. Це знижувало ймовірність отримання соціально бажаних відповідей. Як маніпулятивні прийоми впливу на учнів пропонували ситуації із педагогічної практики, половина з яких мала педагогічно виправданий характер (доцільні педагогічні прийоми, спрямовані на позитивну активацію учнів), а інша частина містила маніпулятивні прийоми, які є проявом професійно-педагогічної некомпетентності (прийоми, які відображають егоїстичну і корисливу спрямованість викладачів).

Схильність учнів до маніпулятивного впливу, навіювання, оцінювались за допомогою розробленого опитувальника, запитання якого орієнтовані на визначення ступеня сугестивності. Вибірку становили 124 особи (викладачі ЗВО, студенти та

аспіранти). Слід зазначити, що аспіранти в одних ситуаціях були у ролі тих, хто навчається, а в інших – у ролі викладача.

На рис. 1 представлено результати дослідження схильності до маніпулювання в учасників освітнього процесу. Схильність до маніпулювання у міжособистісних стосунках визначали через вираженість макіавеллістських установок і переконань (рівень макіавеллізму особистості). Проведений порівняльний аналіз не виявив статистично значущих відмінностей у рівні вираженості макіавеллізму у викладачів і студентів ($\chi^2=0,771$; $p=0,680$). Згідно з отриманими даними виражена схильність до маніпулювання відзначається приблизно у п'ятої частини.

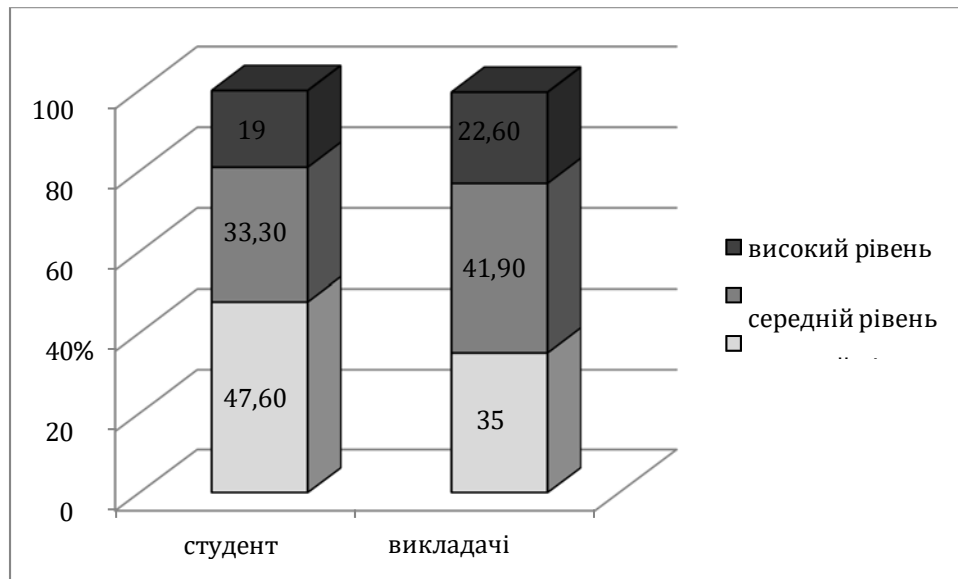

Рис. 1. Ступінь вираженості макіавеллізму особистості в учасників освітнього процесу викладачів і студентів.

Для них характерним є переконання у можливості і навіть необхідності використання різних маніпулятивних прийомів у міжособистісному спілкуванні, включно з процесом освітньої взаємодії.

Як правило, такі люди мають розвинену здатність переконувати інших, вони є гарними аналітиками, проникливі, чудово розуміють вчинки та наміри тих, з ким взаємодіють, що дозволяє їм успішно впливати на людей, майстерно керувати ними, спричиняючи зміну поведінки у бажаному напрямку. Водночас вони є недовірливими, підозрілими, часом навіть ворожими, вважають за краще триматися відокремлено та емоційно відчужено Вони є цілеспрямованими, амбітними, із вираженим почуттям домінування, але успішно це приховують, демонструючи комунікабельність та удавану неогоїстичність. Вони завжди орієнтовані на результат, для них не важлива суб'єктна позиція іншої сторони взаємодії. Усе це знижує ймовірність потрапляння їх у роль жертви маніпулювання.

Переважна ж більшість респондентів (викладачів і студентів) демонструють середній або низький рівень макіавеллізму. Для них характерними є такі риси, як чесність, відкритість, довірливість, нерішучість. З одного боку, це переважно позитивні, соціально схвалювані якості, а з іншого – саме ці риси роблять їх уразливими та такими, що піддаються впливу. І саме люди із низьким рівнем вираженості макіавеллізму частіше за інших опиняються у ролі жертви маніпулювання.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

Уразливість студентів перед маніпуляціями, ступінь їхньої сугестивності оцінювались за допомогою опитувальника. Узагальнені результати подано у табл. 1. Вони свідчать про достатньо високий ступінь сугестивності, характерний для більшості респондентів.

Таблиця 1.

Розподіл ознак, що вказують на схильність студентів до зовнішнього впливу і маніпулятивного впливу

Ознаки, що вказують на схильність студентів до зовнішнього впливу і маніпулятивного впливу	%
Часто не можуть сказати, вказати на те, що не подобається, що суперечить їхнім інтересам.	29,80
Під час ухвалення рішень орієнтуються на думку оточуючих.	91,00
Часом відчувають почуття, що оточуючі їх використовують.	92,00
При зіткненні інтересів, часто відмовляються від власних бажань на користь бажань.	65,60
Складно відмовитися від завдання, яке просять зробити.	55,40

У табл. 2 представлено узагальнені результати домінуючих ціннісних модальностей психологічної готовності викладача до освітньої взаємодії, що відображає сформовану у педагогів, студентів та аспірантів систему професійно-педагогічних цінностей. Отримані дані свідчать про те, що студенти практично не приймають цінності предметно-орієнтованого підходу, обираючи цінності підходу особистісно орієнтованого, в якому застосування невинуватих маніпуляцій мінімізовано. Тоді як викладачі та аспіранти, приблизно однаковою мірою, спрямовані на цінності предметно-орієнтованого та особистісно орієнтованого підходів.

Маніпуляція, різні маніпулятивні прийоми – це засоби, що можуть бути використані (свідомо чи несвідомо) для досягнення якоїсь мети.

Таблиця 2.

Розподіл цінностей серед суб'єктів освітнього процесу

Суб'єкти освітнього процесу	Цінності предметно-орієнтованого підходу	Цінності особистісно-орієнтованого підходу
студенти	1	13
аспіранти	9	16
викладачі	9	14

Виходячи зі специфіки цієї мети, маніпуляції можуть набувати різних модальностей. Визначальну роль у виборі модальності маніпуляцій, що їх використовують викладачі в освітній практиці, відіграють ціннісні орієнтири та їхні підходи до навчання. Так, неприйняття цінностей особистісно орієнтованих спостерігається переважно у викладачів та аспірантів, які демонструють високий рівень макіавеллізму (табл. 3).

Таблиця 3.

Співвідношення рівня макіавеллізму і ступеня прийняття / відторгнення цінностей особистісно орієнтованого підходу в освіті

Рівень макіавеллізму		Ступінь прийняття / неприйняття цінностей особистісно орієнтованого підходу				Разом
		низький, неприйняття	низький, прийняття	середній, прийняття	високий, прийняття	
Низький	Частота	2	11	4	4	21
	%	9,5	52,4	19,0	19,0	100,0
Середній	Частота	0	13	4	2	19
	%	0,0	68,4	21,1	10,5	100,0
Високий	Частота	0	9	1	1	11
	%	0,0	81,8	9,1	9,1	100,0
Разом	Частота	2	33	9	7	51
	%	3,9	64,7	17,6	13,7	100,0

Результати дослідження специфіки проявів маніпулятивного впливу викладачів на тих, хто навчається, в освітній практиці подано у табл. 4.

Таблиця 4.

Модальність маніпуляцій, застосовуваних викладачами в освітній практиці (у %)

Модальність маніпуляцій	Особистий досвід	Досвід, що спостерігається
Педагогічно виправдані маніпуляції.	85,15	66,06
Маніпуляції як прояв професійно-педагогічної некомпетентності.	14,85	33,95

Слід зазначити, що більш точне співвідношення маніпуляцій різної модальності в освітній практиці відображають результати відповідей викладачів, орієнтованих на спостережуваний досвід колег, а не на особистий досвід. Порівняльний аналіз педагогів із різним рівнем вираженості макіавеллізму не виявив достовірних відмінностей у частоті використання в освітній практиці різних маніпулятивних прийомів. Іншими словами, викладачі у своїй професійній діяльності застосовують маніпулятивні прийоми різної модальності незалежно від рівня вираженості макіавеллістських установок. Зауважимо, що під час проведення кореляційного аналізу було виявлено статистично значущий від'ємний кореляційний зв'язок між Мак-показником і кількістю використовуваних викладачами маніпулятивних прийомів із вираженою педагогічною доцільністю ($r = -0,244$; $p = 0,018$). Отримані результати вказують на те, що викладачі в освітній практиці застосовують маніпуляцію, частіше (за суб'єктивною оцінкою) вона має позитивну модальність і педагогічно виправданий характер. Проте модальність приблизно однієї третини застосовуваних в освітній практиці маніпулятивних прийомів відображає професійно-педагогічну некомпетентність в організації конструктивної освітньої взаємодії зі студентами. При цьому маніпулювання представляє собою дії, спрямовані на досягнення конкретних цілей, що виходять за межі педагогічної доцільності, маніпуляція є стратегічним компонентом педагогічної діяльності, прив'язаним до особистісних смислів і цінностей викладача, серед яких можуть бути макіавеллістські переконання та

установки. Як мішені для маніпуляцій цього роду модальності є такі особистісні якості, як невпевненість, нерішучість, довірливість, відкритість, відповідальність, прагнення до уникнення невдач. Саме ці якості є характерними для студентів із низьким і середнім рівнями макіавеллізму, тому вони є більш уразливими для негативного маніпулятивного впливу, ніж студенти із високим рівнем макіавеллізму.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Таким чином, отримані емпіричні дані дають підстави для низки дослідницьких узагальнень. Як домінантні маркери маніпулятивних проявів в освітніх середовищах можна позначити такі:

здійснення впливу не лише на сферу свідомого (розум), а й на сферу несвідомого (інстинкти, емоції, потреби); у перебігу цього впливу маніпулятор поступово починає керувати одним зі значущих психологічних механізмів особистісного зростання людини – процесами розв'язання перманентно наявної суперечності між способом життя людини та характерним для неї способом життя і світосприйняттям. Образ світу, системоутворювальними компонентами якого є ціннісно-сміслові утворення, має достатню стійкість, але схильний, проте, до неминучих динамічних трансформацій завдяки «вписуванню» нової інформації, що надходить. Щодо трансформацій або у бік розширення і розвитку, або у бік звуження і деформації ціннісно-сміслових складових, то останні перешкоджають адекватному життєвому самовизначенню, що неминуче визначає як локальні поведінкові дії та динаміку способу життя, так і спрямованість і зміст освітньої взаємодії;

спрямованість маніпулятивних впливів асоціальної модальності, які, на жаль, сьогодні продовжують активно використовуватися у різних освітніх середовищах, на деформацію механізмів соціальної перцепції за рахунок формування певного смислового фільтра сприйняття інформації з використанням різноманітних сучасних інформаційно-комунікаційних технологій дезінформації (селекція, замовчування, навмисне спотворення фактів тощо);

відсутність усвідомлення об'єктом маніпуляції (чи то студент, чи то викладач, у яких не сформована стійкість до маніпулятивних атак) здійснюваного впливу, що супроводжується приховуванням істинних цілей маніпулятора.

Схильність до маніпулювання, будучи динамічним особистісним утворенням, значною мірою відображає в процесі життєздійснення систему ціннісно-сміслових орієнтацій особистості. І у цьому аналітичному фокусі змістовний аспект схильності до маніпулювання, що виявляється у конкретних актах здійснюваних маніпуляцій та інструментальному оснащенні маніпулятивної поведінки, свідчить першою чергою про готовність і здатність маніпулятора працювати з процесами смислотворення, цілеутворення як значущими характеристиками ціннісно-сміислової структури ситуації, що відображають динаміку актуального сектору багатовимірного світу потенційного об'єкта маніпуляції.

Психологічним об'єктом маніпулювання є рухома стійкість психологічної системи, що самоорганізується, якою є людина, забезпечення якої досягається за рахунок балансу всередині емоційно-встановчих комплексів, що є свого роду індикаторами особливостей емоційно-встановчої (само)регуляції людини. Базові психологічні характеристики самоорганізації у психологічних системах перебувають у континуумах «відкритість – закритість», «рухливість – стійкість». Доведено, що неготовність людини усвідомлювати явну суперечність (яка міститься у нав'язуваній інформації) в її предметно-логічній формі відбувається внаслідок того, що разом із емоційним компонентом, що ситуативно виникає в процесі сприйняття інформації, («щось не так», «тривожно», «незрозуміло»

тощо), актуалізується фіксована у минулому досвіді установка певної модальності – або активно долучатися до вирішення суперечності, яка виникла, або «піти, захиститися» від проблеми, яка виникла, інакше вона може бути нездатна її розв'язати. Саме деформація емоційно-установчого реагування, що виявляється у різних варіантах поєднання ригідності установок і слабкості емоційно-оцінкового компонента, є однією зі значущих підстав виникнення певних поведінкових деструкцій у ситуаціях маніпулятивного тиску.

Спираючись на виокремлені у психологічних дослідженнях як визначальні такі аспекти проблеми захисту від маніпулювання, як протистояння впливу маніпулятора, унеможливлення маніпулювання, переорієнтація маніпулятора на прояв автентичності та самоактуалізацію, пропонується ще один підхід до розроблення власне психолого-освітньої протидії жорсткому маніпулятивному впливу. Ідеться про цілеспрямовану роботу з формування освітнього середовища із вираженою гуманістичною ментальністю, в якому лише й може відбуватися формування стійких якостей індивідуальної ментальності учасників освітнього процесу як головного «психологічного інструменту» протидії маніпулятивним впливам. Видається, що головними умовами ефективності реалізації такого підходу є як готовність викладачів до глибокої професійної рефлексії наявної ситуації в освітньому середовищі ЗВО з приводу домінування у ньому певних модальностей маніпулятивної поведінки, так і корпоративна готовність до професійно-педагогічної роботи з індивідуальною ментальністю студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Aboodi, R. (2021) What's Wrong with Manipulation in Education. *Philosophy of Education Society*. URL: https://www.philofed.org/_files/ugd/803b74_a3ea46ae467c4273aec40db9d5614bca.pdf?index=true
2. Kaptein, M., Markopoulos, P., de Ruyter, B., Aarts, E. (2015) Personalizing persuasive technologies: Explicit and implicit personalization using persuasion profiles. *International Journal of Human-Computer Studies*, 77, 38–51.
3. Matz, S.C., Kosinski, M., Nave, G., Stillwell, D.J. (2017). Psychological targeting as an effective approach to digital mass persuasion. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(48), 12714–12719.
4. Orji, R. (2016). Persuasion and Culture: Individualism–Collectivism and Susceptibility to Influence Strategies. *International Workshop on Personalization in Persuasive Technology (PPT'16)*. Salzburg, 30–39.
5. Tillson, J. (2021). Respect, Concern, and the Wrongness of Manipulation in Education. *Philosophy of Education Society*. URL: https://www.philofed.org/_files/ugd/803b74_6091c7bf783640ee9bbc651505aa38d6.pdf?index=true